

Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez

Az 1719. május 21-i kiváltságlevél Szegedet polgáraival (cives), betelepült idegeneivel (hospites), s lakóival (incolae) együtt régi jogi helyzetébe visszaállította. E három jogi kategória a szegedi társadalom tagozódását fejezte ki. Közülük a város teljes jogú, polgári háztelkekkel és mesteriséggel rendelkező lakói csupán a polgárok voltak, akik az adófizetők kétharmadát adták. A másik két csoportra vonatkozó rendelkezések közül kiemelkedik az, mely a városi telekkel rendelkező, kereskedést vagy ipart folytató kamarai tisztekre és görögökre vonatkozott, akik arányosan tartoztak a közterheket viselni. Egy másik határozat, tanácsi hatáskörbe utalja az új polgár- és lakosfelvétel jogát, kikre nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül, ha mesterségből és kereskedésből éltek, kiterjesztette a városi tanács joghatóságát.

Ezekből a szabályokból is kiderül, hogy a polgárlét alapvető egzisztenciális kritériumaként az iparüzést, illetve a kereskedést jelölték meg. Akiknek csak háztelkük volt, azok a város jogvédelmét élvező alattvalói státus egyik követelményének feleltek meg. Idegenek, betelepültek elvileg képesek voltak ingatlanszerzésre, de velük szemben a szegedi polgárok elsőbbséget élveztek, az ő ingatlanvásárlásukat sem a belső, sem a külső területen semmi nem korlátozta. Ezek a kiváltságos keretek békés felemelkedést kínáltak a város polgárságának, de megnyitották a gazdagodás lehetőségét az ottlakó egyéb jogállású lakosság számára is.

Történetileg nézve a zsidók betelepülésére jótékony hatással volt a szabad városi jogállás közigazgatási és gazdasági terheivel szemben mutatókozó anyagi erőtlenség. Tény, hogy a hadiadó előírásszerű teljesítése a XVIII. század közepén nem volt arányban a városi polgárság adófizető képességével. De az ok nem az, amit a szegedi előljáróság panaszjegyzékeiben megállapított, hogy tudniillik Szeged polgárainak jövedelme kizárólag kézműiparból származik, mivel szántóföldjeik nincsenek, földművelésből eredő jövedelmük gyakorlatilag elhanyagolható.

Figyelman kívül hagyva azt, hogy a hadiadók mérséklése az előkelő polgárok elsőrangú gazdasági érdeke volt, a dinamikusabb polgári fejlődés, azaz a vagyonosodás elmaradásaért épp a polgárváros eredendően mezőgazdasági jellege okolható.

Az 1750–1782 között betelepülő polgárok regionális eredete és foglalkozási viszonyai közvetve ezt erősítik meg: az új polgárjogot nyertek többsége külföldi iparúzó és kereskedő, akiket vonzott Szeged jogállása és földrajzi helyzete.

Szeged népességfejlődésének abban a stádiumában jelentek meg a zsidók, amikor az egzisztenciális célzatú görög és német berajzás veszített üteméből. A történeti emlékezet II. József türelmi rendeletével hozta összefüggésbe a zsidók szegedi megjelenését, de ez téves nézet. Ugyanis a decretum tolerantiale a katolikus keresztény felekezetek viszonyait szabályozza, de nem adott semmilyen jogot a zsidóknak arra nézve, hogy letelepedésüket a privilegiált városokban eredményesen kérelmezhetnék volna. Hogy mégis 1785-re teszük a szegedi zsidóság történetének kezdetét, ez József politikai reformjaiból következett. Azok tudniillik a szabad királyi városok külön jogszabályait érvénytelenné nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, hatósági és egyéb belügyeit királyi biztosok felügyelete alá helyezték.

A zsidók betelepődését a Károly-féle privilégium sem tiltotta, csak annyit állapított meg, „hogy polgárokat és lakosokat kebelébe fogadni, zsidókat megtűrni vagy meg nem tűrni a tanácsnak állandó tiszteletében”. Tehát Szeged lakosai közé zsidókat is felvehettek, akik ez esetben a tanács védnökségét élvezték a közterhek viselése mellett, de kérelmüket el is utasíthatták.

A legtöbb szabad királyi város privilegiális levelében benne volt a jog, s a legtöbb szabad királyi város úgy élt vele, hogy a letelepülni szándékozó zsidók kérelmét elutasította, vagy lakosai sorából kizárta.

Ez a lépés végső fokon az illető város polgárságának helyzetétől függött, attól, hogy mennyire volt erős a letelepülési kísérlet ellen fellépő érdekvédő polgári nyomás.

Ezt a nyomást fékezte II. József közigazgatási rendelete, mely sok helyen – így Szegeden is – megkönnyítette a zsidók betelepülését. Későbbi ott maradásukat szolgálta aztán az 1790/38. tc., mely elrendelte, hogy a szabad királyi városokban megtelepedett zsidókat abban az állapotban kell meghagyni, melyben 1790. január 1-jén voltak. Ahol a kivételes állapotok sem segítették a zsidóságot lakossági joghoz (mint például Debrecenben), ott a városi privilégium mellett egyre tömegesebb beáramlást figyelhetünk meg.

A mélyebb okok után kutatva derül csak ki, hogy a jogállás, bár fontos feltétel, pusztán azzal egy tömeges népmozgalom nem magyarázható. Egyrészt zsidók már 1785 előtt is éltek Szegeden. Ennek ellentmond egy 1768-ban kelt tanácsai jelentés, mely azzal magyarázta a zsidók összeírásának elmaradását, hogy zsidók nem laktak a városban. De fennmaradt egy másik jegyzőkönyv 1723-ból, amely egy zsidó eskümintát tartalmaz. Az eskümintát arra enged következtetni, hogy Szegeden, ha nem is volt állandó zsidó lakossága, de zsidók megfordultak ott, kereskedelmi ügyekben

hosszabb-rövidebb tartózkodási engedélyt nyertek. Ezt erősíti meg az esküszöveg tartalmi elemzése, melyből kiderül, hogy már a XVIII. század elején nagy számban jelentek meg zsidók a szegedi vásárokon, s a gyakori érintkezés, illetve az élénk üzleti forgalom miatt szükségessé vált a zsidók saját esküjük szerinti felesketése peres kérdésekben.

A tartózkodás állandósítására irányuló XVIII. századi törekvések bérletszerzésben jutottak kifejezésre. Ezt megkönnyítette a katonai hatóság és a városi előjáróság hatásköri vitája: előbbi az idegenek betelepítésének szorgalmazásával a városi militia személyi és anyagi feltételeit akarta javítani, utóbbi pedig alkotmányos jogai nevében szembehelyezkedett a kényuralommal.

A migráció e korai szakaszában az ugyancsak idegen, de már polgárjogot nyert görög és szerb tulajdonosok szívesen adták bérbe javaikat zsidóknak, mert a katonai hatóság szavatolta a szerződéses kapcsolat jogszerűségét és gazdasági kiaknázását. Ilyen bérleti szerződésnek köszönhető például Moyses Izsák, hogy egy szegedi görög kereskedő palánki lakásának és boltjának bérőjeként hosszasan a városban időzhetett. Ez ellen a városi hatóság nem azért lépett fel, mert az előnytelen lett volna, hanem azért, mert a katonai uralom foganatosította azt. Ebben a vitában Szeged nem várt segítséget kapott Béctől, ahonnan az az utasítás érkezett: hogy „az sidó dolgát is ahol illeti promotealtuk, de csak azt tanácsoljuk, hogy azon úgy munkálkodgyunk, hogy fundusra ne kaphasson, mert ha arra kapand, léssen dolgunk míg ki üzhettyük.”

Tehát a boltnyitás joga elvben fennmaradt, de a fundus-szerzés tilalma magában rejtette a kiűzés lehetőségét is.

Egy 1735-ből származó helytartótanácsi körrendelet az országban lakó zsidók vagyonának összeírását rendelte el. Az egyöntetű kimunkálás érdekében schemát állítottak össze, melyből következtetni lehet a zsidók akkori jövedelemforrásaira. Eszerint általában kereskedők vagy mesteremberek voltak. A megadott rovatok négy fő kereskedelmi ágat különböztettek meg: ló, nyersbőr, vászon és fűszerkereskedést. Míg a batyúval áruló főként prém- és szalagárus lehetett. Állandó, rendes boltok elsősorban posztó, vászon és selyemkelmék forgalmára volt berendezkedve.

Erdekes fejezete a protokollumnak a zsidók személyes függését tárgyaló rész. Ugyanis az évenként fizetett zsidó taxákat két csoportba osztották: egyiket a zsidó örökös urának, másikat tényleges pártfogó urának kellett teljesítenie. Ennek a megkülönböztetésnek csak a falvakban, majorokban élő zsidóság esetében volt értelme, ahol a zsidó mint „hausjud” védő urának háztartási kötelekében élt. Mindenféle cikket s apróságot szolgáltatott a telek vagy a kúria tulajdonosának, aki viszont a családfő általános kötelezettségeiből kiindulva vállalta házi zsidójának védelmét, sokszor a környék földesurával szemben is.

Szegeden a „van neki egy zsidaja” viszonynak nem volt értelme, mert a szabad királyi városokban lakó zsidók a város törvényhatósága alá tartoztak. Nem volt külön uruk, így házi zsidók sem lehettek.

A számvéveségi levéltárban kezelt számadási könyvek tanúsága alapján kijelenthetjük, hogy 1785 előtt komoly, a városnak megfelelő nagyságrendű bevételi forrást biztosító, állandó telephelyű zsidó kereskedések vagy egyéb foglalatosságok nem mutathatók ki. Vásárokon kívüli nyilvános kereskedést nem folytathattak. Ugyanakkor a várasi álláshelyért vagy sátorverésért fizetett összeg megegyezett a keresztyény kereskedők taxájával, amit éppen ezért együttesen kezeltek. A személyes bebocsátásért fizetett illeték – ami máshol városi bevétel – Szegeden ismeretlen volt.

1786-ban született meg az a helytartótanácsi rendelet, hogy polgárjog nélkül is lakhatnak zsidók huzamosabb ideig a szabad királyi városokban. Ez a városi jelenlét a fennmaradt zsidó összeírásokból szinte családonként rekonstruálható. 1784-ben 6, kérvényért folyamodó családot (Izrael, Jakab, Pollák, Sahter, Spitzer, Wolf nevűeket) tüntetett fel a statisztika. Ugyanez a szám 1786-ban már 18, 1792-ben már 38, 1808-ban 60, 1816-ban 101 és 1824-ben 124 család volt. Gyakorlatilag Szeged nem gördített akadályokat a zsidó családok beköltözése elé, hisz az 1784-ben regisztrált családszám 1824-re több, mint meghúszszorozódott.

Pontos demográfiai adatokat csak 1844-től – az izraelita anyakönyvezés megindulásától – ismerünk, de a számvéveség is készített különböző jelentéseket a tanácsnak a Szegeden élő zsidóságról. Egyik ilyen akta 1831-ben 307 főre taksálta a zsidó férfiak számát, ami 1840-ben már 800-ra emelkedett, míg az 1848. évi összeírás 357 családfőt, 1683 izraelita lakost mutatott ki. Ez megfelelt a valóságnak, hisz 1844–1849 között 556 gyermek születését jegyezték be, ami évenként közel 60 szülést jelentett, s ez az átlag ezrelékszámítási kulcsokat alapul véve 1300–1500 körüli népességet feltételez.

Az első hullámban (1785–1825) érkezettek lakóhelyi eredete igen különböző: 24% Szeged tágabb földrajzi szomszédságából, 20% a déli, délkeleti vármegyéből, 21% Pest megyéből, 19% a Dunántúlról, 10% a Tiszántúlról vándorolt be. Ezek az adatok a zsidóság Magyarországon belüli, hatalmas területet átfogó mozgását szemléltetik. A későbbi összeírásokban szereplő születési hely utal a magyarországi megtelepedést megelőző származási helyre, melyekre azonban bizonyos családnevekből is (Prosznitz, Pollák, Deutsch, Böhm, Trebitsch, Holics) lehet következtetni. Szeged tehát alapvetően a türelem álláspontjára helyezkedett a betelepülő zsidókkal szemben. Várni lehetett azonban, hogy a gazdasági tevékenységük miatt leginkább érintett csoportok (magyar, német, rác iparosok és kereskedők) nyomást gyakorolnak a tanácsra.

Előállt az a helyzet, hogy az engedékenyebb helytartótanácsi rendeletek és a város objektív érdekét szem előtt tartó magisztrátus a polgárság nyomására kénytelen volt korlátozni a betelepülést. 1798-ban olyan tanácsi

határozatot fogadtak el, amely a zsidókat egyfajta erkölcsi igazolás megszerzésére kötelezte. Ezentúl érvényesült a ház- és telekvásárlás helyhez kötöttsége, azaz a zsidók csak a kijelölt helyen juthattak ingatlanhoz, ami földrajzi értelemben elősegítette a zsidóság belső szegregációját.

Az 1830-as évekből pedig már valóságos kenyérharcokról értesülünk, mely a zsidó iparosok és a céhes mesterek között folyt. A felszínen persze ez nem úgy jelentkezett, hanem ideológiai köntösben. Igazságtalannak tartották a céhbeliak részéről, hogy a zsidók hallatlan szabadsággal rendelkeznek, akik ráadásul még legényeket is tarthattak. Hozzá kell tennünk: ez igaz, de a legények önként döntöttek a munkaviszony létesítéséről. S amikor az egy türedelmezett szolgálatba lépett fizetésért, nem mérlegelte, hogy az őt felfogadó zsidó valóban nagyobb jussal bír-e egy keresztény hazafinál, ami a mesterek panasza volt.

„Ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumok ellenében a mesterségüzés – mondják – egy ravasz zsidónak pedig miért? – a hazafi lakosokat kik javaikat s életüket készek öfelségéért feláldozni, minden jöttment türedelmezett zsidó ne nyomorgassa (...) látván a zsidók mindenfelől való pártfogásukat a természettől beléjük öntetett, s minden felvigyázást kijátszó csalfalkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velünk egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat semmivé tegyék.” Tanulságos vélekedés. Egyfelől igazolja feltevésünket, hogy a zsidóság betelepülése nem volt ellentétes a Helytartótanács felfogásával, de a városvezetés érdekével sem. A polgárjog és céhestagság vallási előírásai éppen alkotóik számára jelentettek csapdát: mert a tanácsi engedéllyel rendelkező zsidó iparúzők vagy létszámelégtelenség miatt, vagy tradicionális okokból nem szerveződhettek céhekbe, ezért valóban szabadabban, rugalmasabban vihatték üzletüket, de a közterheket maradéktalanul megfizették. Ezt tudva a kontárnak titulált zsidó iparúzők kárhoztatták a felekezeti szűkkebliséget, s felrötták céhes ipartársaiknak, hogy „az emberiség korlátjain is túlrúgó nemzeti gyűlölségből eredett szofizmák által” nem lehet eltüntetni a zsidókat a megélhetés forrásaitól. Akik hazafiúi szempontokat tolnak előtérbe a zsidók gazdasági tevékenységét ellenzendő, azok – írta Fleischil Márk szabó – „az ocsmány nemzeti gyűlölségből béhályogosodott szemeit felnyitni sem tudják”.

A város kényszerhelyzetben volt e vitákban. Általában támogatta a hatályos és magasabb rendű jogszabályok érvényesülését, ami ez esetben a keresztény legények zsidók általi foglalkoztatásának tilalmát jelentette. De léteztek úgynevezett védett, nagy hagyományú céhes iparágak, melyekben egyértelműen támogatta a monopóliumra törő keresztény iparúzőket. Szeged liberalizmusa tehát nem a zsidó iparüzés semleges vagy engedékeny kezelésében mutatkozott meg, hanem abban, hogy általában helytelenítette, s a város érdekeivel szemben állónak tartotta a céhes mestereknek idegen iparosok és kontárok kizárására; és a legények mesterré válásának korlátozására irányuló törekvéseit. Ha ez a szándék nem keresztény (tehát zsidó)

iparos ellen irányult, általában föl vállalta a város, mert úgy gondolta, a szegedi iparosok és kereskedők legveszélyesebb konkurenciájával szembeni fellépés hatósági támogatása anyagilag is helyes döntés. Más volt a helyzet az úgynevezett szabad iparágak (halászat, ötvös, malom, téglaegetés, dohány- és sóforgalmazás stb.) esetében. Itt ugyanis a városi vagy urasági regáléjog-bérlés zökkenőmentesen illeszkedhetett a kereskedői tevékenységhez. Tudniillik nemcsak a vizek hasznosítását, de a polgári kiváltságból kifejlődő foglalkozásokat is (pálinkamérés, szeszfőzés) árendába adta a város. Ezekből keletkeztek az első tőkés vállalkozások, lettek az első gyárosok. Ha megnézzük az 1839/40-ben gyárosként adózók listáját, a 11 főből 8 számitott polgárnak, 3 zsellérnek. A polgárgyárosok közül egy volt zsidó, míg a zsellérgyárosok mindannyian zsidók voltak. Nos ez a „gyáros-ság” lényegében kereskedelmi célú ipari foglalkozást takart (ecetfőző), ahogy ezt a sajátos elnevezések is mutatják: gyáros-árendás, gyáros kalmár. Tehát a termelésbe fektető tőkések között még a helyi keresztény, meggazdagodott civisparasztok alkották a többséget.

A kereskedelmi tevékenységük után adózó zsidó lakosoknak két nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Egyikbe azok tartoztak, akik már évtizedek óta a környező településeken éltek, s kenyerüket a szegedi vásárással kiegészített felvásárló-házaló tevékenységgel biztosították. Ők nem tekinthetők tőkeerősnek. Annál gazdagabbak voltak viszont a távolról (a birodalomból) érkezők, akik vállalkozókként telepedtek meg a városban (Weiss, Wodianer, Spitzer, Ausländer, Kohn, Lichtenberger), s hamarosan a leggazdagabb kereskedők sorába emelkedtek. Érdekes, hogy a szerb kereskedők nem ellenük, hanem a szegény házaló réteg ellen indítottak kampányt, akik taksához kötött portékakereskedést folytattak, illetve kisebb boltokat nyitottak. Azaz a szélesebb piaci és forgalmi ismereteket igénylő távolsági és hálózati kereskedelmet sem a szerbek, sem a görögök nem vállalták fel. Itt úgyszólván akadálytalanul érvényesülhetett a zsidók üzleti mozgékony-sága, piaci tapasztalata.

A „nagyoknak” már csak azért sem volt szükségük a kiskereskedelemre, mert a nyerstermények forgalmazása adómentes volt, ami valósággal e konjunkturális kereskedelmi ágazatok felé terelte a tőkeerős zsidó kereskedőket.

További befektetési lehetőséget jelentett a kocsmák és egyéb városi javak bérlete, mely elsősorban a szerényebb forgótőkével rendelkezőknek jelentett kitörési pontot.

Vagyoni helyzetük és a teljesített adósszolgáltatás alapján Szeged 1840-ben regisztrált 14 elsőosztályú kereskedőjéből 7 volt zsidó. Ugyanakkor a zsidó kereskedők többségénél meglehetősen alacsony adótételeket állapítottak meg. Ennek oka, hogy az érvényben lévő korlátozó rendelkezések miatt kevés ingatlanvagyonra halmazott fel a zsidóság, pedig az osztálybasorolás egyik szempontjának az általános vagyoni helyzetet tekintették. Emiatt gazdaságilag sikeres zsidó vállalkozók kénytelenek voltak tőké-

jüket a továbbra is szabad kereskedelmi ágazatokba forgatni. Amikor 1840-ben megjelent a 29. tc. és biztosította a zsidók szabad iparűzését, gyáralapítását, kereskedését, Szeged vonatkozásában már egy sok tekintetben létező gyakorlatot szentesített.

IRODALOM

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város Tanácsának iratai (1775–1848).

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város feudális kori összeírásai (1786–1848).

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város Izraelita Hitközségének anyakönyvei (1844–1877).

Szeged története 2. (1686–1849). Szerk.: FARKAS József.

REIZNER János: *Szeged története III.* Szeged, 1901.

HÄBERMANN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgári családok tanulmányozásához.* Szeged, 1992.

KOVÁCS János: *Szeged és népe.* Szeged, 1902.

BÁLINT Sándor: *Szögedi szótár I–II.* Budapest, 1957.

LÖW LIPÓT–KULINYI Zsigmond: *A szegedi zsidók.* Szeged, 1886.

TONELLI Sándor: *Szeged.* Szeged, 1926.